

Аналіз потреби у власності у контексті порівняння української і російської ментальностей // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. Зб. наук. праць. Вип. 11. – К.: Міленіум, 2011. – С. 173-183 (у співав. з Луценко М.Ю.).

Хазратова Н.В., Луценко М.Ю.

АНАЛІЗ ПОТРЕБИ У ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПОРІВНЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

На сучасному етапі свого розвитку українське суспільство переживає досить складний період. Досі тривають процеси реконструкції та перебудови, розпочаті зі здобуттям Україною незалежності. Трансформації, що охопили всі сфери буття нашого суспільства, мають як позитивні (введення засад демократичного устрою держави; впровадження свободи слова і свободи вибору; перехід до ринкових відносин та ін.), так і негативні (соціальна та політична нестабільність, стан аномії, деформація ціннісно-смислової сфери) наслідки.

Масштабні зміни устрою сучасного українського суспільства, які обумовлюють його культурні, соціальні та економічні особливості, відбуваються насамперед через трансформацію й перебудову економічної системи, ядром якої виступає власність.

Власність як соціальний інститут визначає мету та функції багатьох суспільних процесів і установ, регулює поведінку та взаємодію соціальних суб'єктів суспільства у сфері виробництва, визначає характер виробничих і господарчих відносин. Вона пов'язана з оцінками значення праці, багатства, накопичення тощо, та зі ставленням членів суспільства до зазначених явищ.

В економічній науці категорія власності визначається як така, що відображає відносини між людьми з приводу володіння, присвоєння, розпорядження та користування майном, фінансовими засобами чи продуктами інтелектуальної творчості (В.А. Коноплицький, А.І. Філіна) [17].

Таким чином, відносини власності відіграють важливу роль не лише в економічній сфері, але й в психологічному розумінні сутності людини, в них здійснюється самореалізація особистості, яка виявляється як у діяльності, так і у ставленні до інших людей (В. В. Москаленко) [6]. Саме тому важливим є науковий аналіз даної проблеми з точки зору психології, зокрема дослідження й вивчення потреби у власності як соціально-психологічного феномену, та визначення впливу даної потреби на становлення і розвиток окремої особистості й суспільства загалом.

В сучасній психологічній науці існує два погляди на розуміння власності.

В рамках економічної психології власність розглядають насамперед як основу економічної ідентичності особистості (О.С. Дейнека, А.І. Кітов, В.В. Москаленко).

Як зазначає В.В. Москаленко, визначення людиною свого становища в системі економічних відносин і, перш за все, в системі відносин власності є психологічною основою формування її економічної ідентичності як процесу усвідомлення індивідом, з одного боку, володіння власністю і об'єктивних умов привласнення ним її об'єктів, а з іншого – своїх можливостей (здібностей, ділових властивостей), внутрішньої сили і вольових якостей.

Отже власність водночас є і основою суспільних відносин, визначаючи особливості всієї системи відносин суспільства, і об'єктом відносин людини, її переживань, цінностей, основою формування її економічної суб'єктивності [6].

Другий підхід до розуміння власності є ширшим за своєю суттю і розглядає її як соціально-психологічний феномен, що ґрунтується на базовій інстинктивній потребі у власності, задоволення якої тісно пов'язане з формуванням особистості, функціонуванням групової свідомості

(Т.Д. Бурменко, О.А. Іванова, О.Д. Карнишев, Р. Пайпс, Д.О. Ричков, П.О. Сорокін та ін.).

Ми ґрунтуємось на позиціях другого підходу і вважаємо, що задоволення потреби у власності, переживання власності тісно пов'язане зі всіма рівнями функціонування особистості та є важливим чинником формування як особистісної, так і суспільної свідомості.

Які аргументи можна навести на користь другого підходу?

Переживання власності ґрунтується на властивості людини поширювати своє Я на все те, що хоча б певною мірою їй належить, на що вона має право, про що може сказати “моє”.

Як сказав С.Л. Рубінштейн, «у певному сенсі ми можемо сказати, що досить складно провести межу між тим, що людина називає самою собою, і дечим з того, що вона вважає своїм. Те, що людина вважає своїм, значною мірою визначає й те, чим є вона сама» [9, 243].

Д.О. Ричков вважає, що власність виступає основою формування самості людини, усвідомлення якої засновано на її власному бутті. На думку автора, самість неможлива без власності, вона формується на основі речової й духовної власності, яка є проявом діяльнісного підходу людини у її стосунках зі світом [11, 27].

Наявність власності передбачає необхідність віддавати, причому не лише матеріальні ресурси, але й свій час, свою турботу, свої емоції. Піклуючись про об'єкти своєї власності (про будинок, власну справу, про домашніх тварин або кімнатну рослину), людина приймає на себе відповідальність за їх стан, захист і подальшу долю. Почуття відповідальності, в свою чергу, сприяє формуванню більш розвиненої ціннісної системи, яка, окрім задоволення власних потреб і бажань, орієнтована також і на допомогу іншим, турботу про них. Водночас почуття відповідальності підвищує власну значимість, а також самооцінку й віру в

себе. Сам процес проживання життя стає при цьому більш усвідомленим і цілеспрямованим.

С.Л. Франк вважав, що «речі та засоби, необхідні для життя людини, є для неї продовженням її духовно-тілесної особистості. Сукня, житло, засоби праці, місце проживання, звична та улюблена справа, прикраси – все це є необхідною складовою частиною особистості.» [14, 318-319]. Можна сказати, що все, назване вище, входить до емпіричного Я людини; внаслідок цього вона ставиться до всіх об'єктів, які вважає своїми, як до самої себе.

Отже, переживання власності тісно пов'язане зі збільшенням власного ресурсу – насамперед, ресурсу самореалізації, втілення свого Я у зовнішньому матеріальному світі. А переживання збільшення своїх можливостей пов'язане і з почуттям власної гідності, вартісності свого Я тощо.

На думку С.Л. Франка, право приватної власності, створюючи навколо людини сферу їй належного і безпосередньо з нею пов'язаного матеріального світу, забезпечує тим самим її вільну особистість [14].

У цьому міститься, на нашу думку, дуже важливий для психологічної науки аспект розуміння власності – а саме: власність забезпечує особистості приватність, без якої остання не може існувати.

Приватність пов'язана з власністю на територію, яка традиційно вважається особливим, найважливішим об'єктом власності.

На думку Д.О. Ричкова, для самореалізації людині потрібен певний матеріальний простір, а також речова сфера, яка є вільною, «своєю», адже «стати собою можна лише в своєму» [11, 37].

О.І. Рижиков, аналізуючи феномен територіальності в психіці людини, доходить висновку, що цей феномен (який базується на територіальному інстинкті та виявляється у прагненні до привласнення певної території, її

відмежуванні й захисті) зумовлений її базовими психологічними потребами [Рижиков, 167]. У людей, як і у тварин, при підвищеній щільності населення, навіть за умови наявності достатньої кількості продуктів харчування, спостерігається зниження народжуваності, підвищена внутрішньоутробна й дитяча смертність, збільшується число випадків залишення дітей батьками, а також кількість самогубств, особливо серед чоловіків. Навіть створення родини стає проблемою, хоча, здавалося б, навпаки – при високій щільності населення збільшується частота зустрічі осіб різних статей. Як підкреслює автор, в селищах та невеличких містах всі описані вище явище спостерігаються значно рідше [10, 171].

Отже, потреба у власній території та особистому просторі, яка є виявом феномену територіальності, – це базова, інстинктивна потреба людини, фрустрація якої негативно впливає на функціонування особистості та може спричинювати різноманітні відхилення на емоційному, поведінковому, ціннісному рівнях.

На нашу думку, феномен територіальності у людини найбільш концентровано виявляє себе в тому, що вона відчуває відносно своєї оселі – місця, де найповніше реалізовується почуття приватності особистості. Приватність означає виняткове право розпоряджатися певною територією, структурувати її відповідно до своїх потреб і бажань (виражаючи та стверджуючи таким чином у зовнішньому просторі своє Я), та передбачає право на усамітнення в межах цієї території. Останнє дає змогу людині відновити внутрішні ресурси, зануритись у внутрішній світ, осмислити плин поточних подій – тобто є основою самовідновлення та розвитку особистості. Можливість тимчасового усамітнення сприяє розвитку індивідуальної системи цінностей, яка ґрунтується на власному життєвому досвіді, власних переживаннях і позбавлена тиску соціальних шаблонів та кліше.

Таким чином, реалізація потреби у власності є необхідною умовою розкриття внутрішньої сутності людини, її самоідентифікації та становлення

її ціннісно-смислової сфери. Річ, що належить нам, з одного боку, несе на собі відбиток нашого Я і є нашим продовженням у зовнішньому світі, а з іншого – впливає на формування нашої особистості, на наше самоусвідомлення.

Дуже цікавим при аналізі потреби у власності є те, наскільки культура і національна ментальність може впливати на переживання власності. В науці і суспільстві тривалий час існувала (існує і дотепер) дискусія: чи є потреба у власності первинною, такою, що має інстинктивний характер і культурою лише злегка трансформується, чи ця потреба є вторинною і формується культурою?

На думку Е. Фромма, в сучасному індустріальному західному суспільстві нормами функціонування є прагнення набувати власність, зберігати її та примножувати, тобто досягати прибутку, і ті, що володіють власністю, стають предметом захоплення та заздрощів як істоти вищого порядку. При цьому прагнення до власності протистоїть, на думку автора, духовним потребам, які нівелюються західною культурою. Він виокремлює дві притаманні людям провідні тенденції :

- 1) тенденція мати – володіти – черпає силу в біологічному факторі, в прагненні до самозбереження;
- 2) тенденція бути, а значить віддавати, жертвувати собою – набуває сили в специфічних умовах людського існування та внутрішньо притаманній людині потребі у подоланні самотності через єднання з іншими.

Ці два протилежних прагнення, на думку Е. Фромма, живуть в кожній людині, а те, яке з них стане домінуючим, визначає соціальна структура, її цінності та норми. При настановленні на володіння щастя міститься в домінуванні над іншими, у владі над ними і, в кінцевому разі, у здатності захоплювати, грабувати, вбивати. При настановленні на буття щастя міститься в коханні, турботі про інших, самопожертві [10, 171].

Однією з найголовніших форм вияву настановлення на володіння Фромм називає споживання, якому, на його думку, притаманні протилежні властивості: з одного боку, воно послаблює відчуття тривоги та стурбованості, так як те, чим людина володіє, не може бути у неї відібрано; а з іншого – змушує її споживати все більше і більше, так як будь-яке споживання незабаром перестає приносити задоволення.

На наш погляд, навряд чи можна погодитися з усіма міркуваннями цього видатного науковця. Насамперед, вочевидь, варто розмежовувати поняття «володіти» (тобто мати у своїй власності, привласнювати) і «споживати» (використовувати).

Споживання передбачає застосування речі без її ідентифікації як особливого, лише даній людині приналежного предмету чи об'єкту. Воно позбавлено емоційного зв'язку між річчю та її володарем; таке ставлення до речі є «об'єктним» – людина досягає певної мети шляхом використання цієї речі, сама ж річ не має для неї жодного значення.

Володіння ж річчю передбачає встановлення емоційного зв'язку з нею (який виявляється зокрема у турботі й хвилюванні за її стан, у піклуванні про неї), і пов'язане з виникненням почуття відповідальності, про яке вже говорилося вище. Якщо у першому випадку ставлення до речі передбачає підкреслювання об'єктності останньої, то у другому – навпаки, людиною здійснюється «осуб'єктнення» речі, її одухотворення, надання їй властивостей живої істоти. Саме від цього залежить, на нашу думку, конструктивність – деструктивність настановлення «мати» річ, володіти нею.

Крім того, на противагу позиції щодо «рівної» репрезентованості у психіці тенденцій «мати» і «бути», а також щодо залежності від культури домінування однієї з них, можна навести чимало інших наукових розвідок.

На думку багатьох авторів (Ш. Летурно, Р. Пайпс, Ж. Сімон, З. Фрейд та ін.) в основі потреби у власності лежить генетично спадковий, інстинктивний компонент.

Ш. Летурно, один із прихильників так званої «психологізованої концепції» власності, вважав, що власність виникла в результаті інстинкту самозбереження, притаманного первісним людям, які збирались в групи і жили полюванням [2, 14].

Ф. Рудмін у своїй роботі «Ставлення до власності як соціально-психологічна проблема» зазначає, що власність є біологічно вродженим явищем, який базується на інстинктах накопичення та утримання [18, 135].

П.А. Сорокін серед безумовних рефлексів людини виділяв групу рефлексів, які виражаються з одного боку в актах захоплення, володіння, використання і розпорядження рядом об'єктів, необхідних для життя, а з іншого – в актах захисту від посягань зі сторони інших людей. Цю групу безумовних рефлексів він назвав рефlekсами власності, й стверджував, що в елементарному вигляді вони представлені вже у світі тварин і навіть рослинних організмів [12, 133]. У людини, на думку Сорокіна, безумовні рефлекси власності обросли численними умовними рефlekсами, які «каналізують» і оформлюють перші, і, з іншої сторони, перешкоджають зазіханням на «чужу власність», утримують від актів її захоплення і присвоєння. Автор зазначає, що безумовні рефлекси власності, нерозривно пов'язані з самим життям організму й не можуть бути цілковито знищені, можна лише інакше «каналізувати» їх шляхом зміни відповідних умовних рефлексів [12, 134].

Розгляд потреби у власності (прагнення до привласнення) як інстинктивного утворення в психології розпочинається зі створенням В. Джеймсом у другій половині XIX сторіччя психологічної теорії, згідно якої поведінка людей визначається скоріше інстинктами, ніж впливом

культури. З-поміж інших інстинктів Джеймс виокремлює також і «прагнення до привласнення» [7].

Р. Пайпс у своїй праці «Власність та свобода» відстоює тезу, що потяг до привласнення генетично притаманний як людям, так і тваринам. На думку автора, цей потяг означає набагато більше, ніж просто бажання володіти фізично відчутними об'єктами, оскільки є міцно пов'язаним з особистістю людини, й розвиває у неї відчуття власної гідності та віру у власні сили [7]. Той факт, що прагнення до привласнення є вродженим інстинктом, який культурою тільки приглушується, Пайпс підтверджує дослідженнями ізраїльських кібуців, проведеними М. Спіро, Л. Фербі та Б. Беттелхаймом. Науковцями було виявлено, що в створених на комуністичних основах кібуцах дітям властиві ті ж самі прагнення до привласнення і те ж саме заздрісне відношення до чужої власності, які спостерігаються у дітей, вихованих в умовах капіталізму. Б. Беттелхайм встановив, що ізраїльтяни, виховані в спартанському дусі кібуц, проявляли виняткову групову солідарність і ставали прекрасними солдатами, але у них дуже важко виникали інтимні почуття (дружби або закоханості) до окремої людини. Науковець пояснював це тим, що почуття, яке розділяється лише з однією людиною, є проявом егоїзму, нітрохи не меншим, ніж будь-який інший прояв приватної власності. Грунтуючись на цих результатах, Беттелхайм робить висновок, що в глибинах свідомості людини почуття власності є нерозривно пов'язаним з її особистими почуттями [7].

Наведене вище дослідження є дуже важливим для розуміння впливу потреби у власності на формування свідомості особистості загалом і її ціннісно-сміслової сфери зокрема. Адже виявляється, що переживання власності є важливою складовою формування здатності особистості до встановлення глибинних інтимних почуттів з іншою людиною.

І справді, належність нам певного предмету переживається як суб'єктивно значущий зв'язок з цим предметом, сповнений особливих емоцій

і почуттів: любові, ніжності, прихильності, радості або суму і т.д. Наслідком такого переживання є встановлення глибинного зв'язку з цією окремою, приналежною лише нам річчю, утворення окремого, уособленого світу «Я і річ» (так, наприклад, діти часто дають ім'я своїй улюбленій іграшці, годинами з нею розмовляють, діляться секретами, виводять на прогулянку – для них вона стає особливим другом, відносини з яким мають яскраво виражене емоційне забарвлення). Такий зв'язок є спорідненим з інтимними почуттями до іншої людини, коли ми переживаємо особливу емоційну і духовну єдність з нею та одночасно відмежовуємось від всього іншого зовнішнього світу.

Спільне користування загальними іграшками, речами, відсутність особистих предметів власності сприяє формуванню почуття загальної єдності, неподільності (яке фактично і є вираженням групової солідарності), але при цьому втрачається той емоційний зв'язок, що зумовлює виникнення інтимності почуттів, переживання їх особливості й своєрідності, неповторності, спрямованості лише на щось одне.

Таким чином, культура може трансформувати і видозмінювати вияви потреби у власності, але ця потреба має інстинктивне коріння і не може бути нівельована як у психіці людини, так і у суспільних стосунках.

Як же впливає конкретна культура на переживання власності, прагнення до привласнення і пов'язані з цим емоційні та мотиваційні утворення?

Порівнюючи російську і українську ментальність, чимало науковців зазначають про значні відмінності у світогляді, базових мотиваційних спрямованостях, способах осягнення світу. Так, О.А. Донченко вважає, що українському менталітету більшою мірою притаманна інтровертивність, водночас російському – екстравертивність; українському – індивідуалізм, а російському – колективізм [1]. Ці особливості позначаються, безумовно, і на

ставленні до власності взагалі, і до території як предмету власності зокрема. Як пише О.А. Донченко, в українців порівняно з росіянами значно більше розвинене почуття приватної власності, яке проявляється передусім у прагненні власного шматка землі, власного дому і господарства. Протягом всього історичного розвитку український народ підтримував лише ті революційні ініціативи, котрі були пов'язані зі втіленням саме цього ідеалу. Більша значущість приватної власності виявляється також у тому, до яких форм організації сім'ї тяжіють українці. Українські родини розділяються і подрібнюються одразу після досягнення певної самостійності членами родини, в якій надмірна опіка батьків розглядається як форма деспотизму. Натомість росіянам притаманний здебільшого суспільний (колективний) устрій родинного життя, за якого діти живуть разом з батьками і після одруження, а власність є спільною і розподіляється між усіма [1].

На нашу думку, при аналізі ставлення до власності в межах української і російської культур, варто пам'ятати, що українська культура є типовою культурою осідлості, тоді як російська, на яку істотно більший вплив здійснили кочові, тобто войовничі, культури, є наближеною до цих культур.

Культура осідлості, як відомо, передбачає землеробство як основну діяльність, що забезпечує життєдіяльність населення. Тому в подібних культурах прийнято культивування стабільності – передусім, незмінності перебування на тій самій території, яку треба добре вивчити для максимально правильного використання; незмінності умов життя і стабільної можливості обробляти ту землю, на якій живе людина. Почуття власності, відповідно, тісно пов'язане з територією і землею, що годує людину. Тому в культурах осідлості завжди панує сакралізація землі, її плодів, врожаю, інструментів її обробки. Слід зазначити водночас, що почуття власності на землю не становить собою настановлення на brutальне використання, примітивне володіння в сенсі переживання власного домінування. Сакралізованість землі

як найголовнішого ресурсу життя зумовлює переживання тонкого емоційного зв'язку, не односторонньої, а взаємної належності і взаємозалежності. Можна проілюструвати це прикладом, який наводить Р. Пайпс: коли англійські колоністи запропонували американським індіанцям продати їм свою землю, ті були неабияк подивовані і відповіли: «Продати землю неможливо, бо не земля належить людині; навпаки, людина належить якійсь землі» []. Одночасно з таким почуттям власності щодо території формуються і особливі стосунки зі світом речей, що належать людині. Прагнення стабільності стосується і речей, тому їх існування і «служіння» має бути довгим. Тому існує імператив дбати про свої речі; вміння робити це вважається чеснотою і викликає повагу оточуючих. Дбати про речі означає доглядати їх, ремонтувати і чистити, стежити за відновленням їх основних функцій, а отже, постійно продовжувати їх термін вжитку. Крім того, це означає їх постійне структурування і впорядкування, відтворення споконвіку існуючого порядку, що, де і в яких умовах повинно зберігатися. Можна сказати, що і тут належність є взаємною: річ належить людині, але й людина, в силу необхідності значних часових і енергетичних витрат на догляд за річчю, певною мірою належить їй.

Можливість мати власність забезпечує переживання ресурсності власного буття. Разом з цим напрацьовується повага до власності одночасно з почуттям власної гідності, автономності, самодостатності.

Зовсім іншим є значення предметів побуту і речей у войовничих кочових культурах. Оскільки виживання кочовиків багато в чому залежить від їхньої здатності швидко переміщуватися в просторі і готовності вести бойові дії, їх світогляд є зовсім іншим. Відповідно, ставлення до власності істотно відрізняється від того, що притаманно осідлим культурам.

Замість культивування стабільності та незмінності світобудови існує культ перемоги, яку забезпечують мобільність та згуртованість. Світобудова, навпаки, постає мінливою і непостійною. Смерть не є закономірним

завершенням тривалого життя, де всі традиційні події повинні вчасно здійснитися; вона може трапитися будь-коли. Адаптація до такого життя вимагає нормалізації у свідомості явища втрати як такого, адже можна коли завгодно втратити усе – здоров'я, близьких, життя. Фіксація на чомусь «своєму», що не хочеться втратити нізащо, демобілізує людину. Напрацьовується готовність до втрати, специфічне настановлення на втрату.

За таких умов глибока емоційна прив'язаність до конкретного клаптика землі, конкретної оселі чи навіть до родини позбавлена сенсу. Предмети побуту в такій ситуації не мають особливого значення, вони легко втрачаються і легко набуваються (як трофеї у наступному поході). Водночас культивується невибагливість до зовнішніх умов побуту, толерантність до відсутності або не-функціональності речей. (Винятком є лише зброя). За таких умов зрозуміло, що практикується недбалість щодо речей побуту, оскільки вони сприймаються як не дуже важлива частина надто швидкоплинного та мінливого оточуючого світу. Саме тому переважає настановлення на використання речей без піклування про них, споживання «тут-і-зараз» із орієнтацією на позбавлення їх в майбутньому.

Порівнюючи ці культури, можна сказати, що культури осілости більшою мірою сприяють гармонійному розвитку потреби у власності, тоді як кочові, войовничі культури швидше фруструють її. Втім, хоча фрустрація потреби у власності на різних її рівнях може спричинювати різноманітні особистісні деформації, насамперед у ціннісно-смысловій сфері, але не може жорстко програмувати їх. За певних умов фрустрація цієї потреби може виступати і рушієм розвитку. Але це питання потребує окремого подальшого теоретичного розгляду й емпіричного підтвердження.

Висновки:

1. Власність є важливим соціально-психологічним феноменом, який надає людині не лише матеріальні ресурси для життя та розвитку, але й, шляхом переживання почуття власності, приналежності собі певної речі, сприяє формуванню внутрішнього світу особистості, її системи цінностей і самооцінки. Долучаючись до власності, оцінюючи її специфічні особливості у себе та у інших людей, індивіди освоюють її вплив на свої особистісні прояви, й приймають через її призму специфічні критерії ставлення до оточуючих. Предмет власності часто сприймається людиною як продовження самої себе і може виступати засобом диференціації людини у зовнішньому світі.
2. Потреба у власності є інстинктивною, базовою потребою людини, в основі якої лежить потяг до привласнення (насамперед території та життєвого простору). Інстинктивна, тобто вроджена і спадкова, природа потреби у власності зумовлює її незнищенність соціокультурним середовищем. Останнє може лише видозмінити власницькі потяги, надавши їм просоціальних форм, але не зменшивши при цьому їх інтенсивність і значимість.
3. Потреба у власності є потребою в певному (переважно матеріальному) ресурсі, який збільшує можливості суб'єктної й особистісної самореалізації людини і сприяє її самозбереженню, самовизначенню, саморозкриттю та самоствердженню. Потреба у власності ґрунтується на інстинкті власності, виражається через почуття власності (переживання власності) й реалізується у відносинах власності.
4. Реалізація потреби у власності відбувається на декількох рівнях: 1) власність на територію (найголовніший, базовий рівень потреби у власності); 2) власність на об'єкти, які забезпечують задоволення базових фізіологічних та психологічних потреб; 3) власність на об'єкти самоствердження особистості у суспільстві чи певній групі.

Список використаних джерел:

1. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие – Спб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89с.
2. Ахвледиани А.А. Собственность; Власть; Политика / А.А. Ахвледиани, А.Н. Ковалев – М., 1996 – 280с.
3. Донченко О.А. Социетальная психіка. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
4. Карнышев А.Д., Бурменко Т.Д., Иванова Е.А. Человек и собственность: Учебное пособие. – Иркутск, 2006. – 349с.
5. Москаленко В.В. Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель // «Соціальна психологія» — 2006 — №3 – с. 3-16
6. Пайпс Р. Собственность и свобода: [Пер. с англ.] / Пайпс Ричард; Кол. авт. Московская школа политических исследований. – Москва: Серии б/и, буква Б, 2000. – 415 с.
7. Пиз Аллан. Язык телодвижений – СПб.: Издательский дом Гуттенберг, 1997 – 185 с.
8. Рубинштейн С.Л. Избранные труды, Т.2
9. Рыжиков А.И. Феномен территориальности в психике человека // «Вопросы психологи» – 1991 – №6 – с. 167-173
10. Рычков Д.А. Онтология собственности: монография / Д.А. Рычков; М-во образования и науки Российской Федерации, Федеральное агентство по образованию, Челябинский гос. ун-т. - Челябинск: Образование, 2007. - 138 с.
11. Сорокин П.А. Социология революции – М.: Территория будущего: РОССПЭН, 2005
12. Франк С.Л. Духовные основы общества – М.: Республика, 1992:
13. Франк С.Л. Собственность и социализм // Русская философия собственности (XVII – XX) – СПб.: СП «Ганза», 1993
14. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть?: Пер. с англ. — Киев: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
15. Хазратова Н.В. Психологічна природа почуття власності / Н.В.

Хазратова // «Соціальна психологія» – 2009 – №5 – с. 103-110

16. Экономический толково-терминологический словарь
[сост. Коноплицкий В.А. и др.] – К.: КНТ, 2007 – 624с.
17. Rudmin, Floyd Webster. Ownershir as interpersonal dominance A history a.
three studies of the social psychology of property : A thesis... / By Floyd
Webster Rudmin Отношение к собственности как социально-
психологическая проблема. Диссертация... Kingston (Ontario): Queen's
univ., 1988. – 140с.